

В. Дубровський

**МОСКОВСЬКО-
УКРАЇНСЬКА
ФРАЗЕОЛЬОГІЯ**

СЛОВНИК СТІЙКИХ СПОЛУК

2017

**УДК 81'373.7(038)=811.161.1=811.161.2
Д79**

Видання підготували:

П.Ю. Гриценко (упорядкування тексту, передмова, відповідальне редагування);
І.П. Тарасов;
С.В. Цушко.

Д79 В. Дубровський. Московсько-Українська Фразеологія. Словник стійких сполук. / Інститут української мови НАН України. – К.: КММ, 2017. – 128 с. – (Серія “Лексикографічна спадщина України”).

ISBN 978-966-1673-38-9

Перевиданням «Московсько-української фразеології» В. Дубровського зроблено спробу повернення в інформаційний простір українського мовознавства і культури лексикону, який уперше опубліковано 100 років тому; пізніше разом з іменем автора словник потрапив під заборону і нищення, тому давно став бібліографічною рідкістю.

У словнику подано українськомовні еквіваленти до словосполук, фразеологізмів, окремих слів російської мови насамперед зі сфери широкого вжитку; відтворено широкі ряди синонімічних засобів передавання понять відповідно до різноманітних комунікативних ситуацій та настанов спілкування. Словник доносить виразний мовний портрет епохи і особливості менталітету українців початку ХХ ст.

Інститут української мови НАН України © 2017
П.Ю. Гриценко відповід. ред. © 2017
М ТОВ «КММ» © 2017

ISBN 978-966-1673-38-9

Словник Віктора Дубровського на тлі змін мовного коду

...коли інтелігенти українські пробують писати українською мовою, то їм, що думають по московському, доводиться московські фрази перекладати українськими словами і виходить мова не українська, а московська.

В. Дубровський, 1917 р.

Словник «Московсько-українська фразеологія» (Київ, 1917) Віктора Дубровського¹ сьогодні привертає увагу і як факт історії української філологічної думки, одна зі спроб утвердження функціонального простору української мови, формування її норм, і як зафіксований стан відповідного етапу її розвитку, що уможливило моделювання тогочасної картини світу, рис ментальності українців. Цей словник, як і значні за обсягом різноцінніші пошуки українських лексикографів першої чверті ХХ ст. (до розгрома української науки 1930-х років), ще чекають на системне вивчення, особливо з огляду на те, що саме лексикони зберігають унікальну інформацію про глибокі перетворення української мови впродовж століть.

Функціонування української мови в Україні на початку ХХ ст., особливо на теренах, що перебували в Російській імперії, було таким ускладненим і обмеженим, що ідея збереження рідної мови й відновлення простору її природного функціонування в українському етномовному просторі нерідко сприймалася як романтична візія, далека від реальності. Статус російської мови як офіційної в Україні був забезпечений не етнічним складом населення чи прагненнями, вибором Українців як корінного етносу, а лише адміністративними заходами – системою її запровадження як обов'язкової й безальтернативної, підтримкою державної програми русифікації з одночасним послідовним застосуванням заборон і накладанням обмежень щодо використання української мови впродовж ХVІІІ–ХІХ ст. У поширенні української мови, її закріпленні в художній словесності, освіті влада вбачала загрозу монолітній єдності імперії, тому всіляко стримувала рух до мовного й культурного самоствердження українців.

Знесення офіційних заборон щодо використання української мови зміцнило громадський рух за українську мову, який набрав нової сили після проголошення України окремою державою. Розпад Російської імперії створив політичні передумови зміни мовного коду України – заступлення російської мови українською. Водно-

¹ Про Віктора Григоровича Дубровського відомо небагато: народився 7.06 1876 р. у Фастові, тепер – Київської обл. Закінчив Університет Святого Володимира в Києві. З 1918 р. працював у Міністерстві шляхів УНР; а від 1919 р. – у ВУАН (до 1925 р. – член Комісії для складання Словника живої української мови, а з 1926 р. – науковий співробітник Інституту української наукової мови). 15 вересня 1929 р. В. Дубровського заарештовано у справі «Спілки визволення України», засуджено на 3 роки (1932–1936); покарання відбував у Ярославському політизоляторі. Після звільнення із в'язниці мешкав в Алматі. 1 грудня 1937 р. його повторно засуджено до 10 років ув'язнення; 22 лютого 1943 р., після скорочення визначеного терміну ув'язнення, його звільнено зі «Свободлагу» Амурської обл. Подальша доля, як і час та обставини смерті, не відомі; реабілітований 1989 р. (Дзедзельський Й. О. Дубровський Віктор Григорович // Українська мова. Енциклопедія. Вид. третє. – К., 2007; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. 1930–2005. Матеріали до історії. – К., 2005; Ляшенко О. Л. «Московсько-українська фразеологія» В. Г. Дубровського у світлі сучасного розуміння проблем перекладознавства // Наукові записки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Т. 14. – Вип. 19. – Одеса, 2009; див. також: Даниленко В. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – К., 2012).

час уявнився загальний невидглядний стан української мови: до 1917 року переваги російської мови над українською були очевидними; до того ж тривале її використання як мови урядової, офіційної сформувало стійкі стереотипи оцінок російської й української мов у суспільстві, їх рангову диференціацію.

Поза сферами застосування української мови залишалися освіта, наука, адміністрування, ділові й економічні відносини. Попри активну діяльність мовознавців, педагогів, письменників, усе ж ще не було опрацьовано й запроваджено в практику єдиних норм української літературної мови, правописного кодексу, не було докладного, а головне – *нормативного* – словника. Тому втілення ідеї заміни в Україні російської мови українською в 1917 році організаційно й інформаційно було надзвичайно ускладнене, не мало необхідної наукової основи. Тому все доводилося робити одночасно. Така широка програма заохочувала діячів науки і культури в їхньому прагненні утвердити українську мову: для них ототожнення *народ і мова* належало до визначальних координат у творенні майбутнього України, про що Ю. Шевельов зауважив:

Романтична ідея мови як вияву сутності нації, мовно-літературна концепція українського національного й культурного відродження, поширена через поезію Шевченка й Куліша, стає одним з провідних гасел усього українського культурного й політичного руху у другій половині 19 і на початку 20 сторіччя. Вона переплітається з романтикою козацтва, з народницькими мотивами, пізніше з модерністичними течіями в письменстві. Плекають її передусім письменники².

Серед тих, хто активно втілював у життя ці ідеї, були насамперед мовознавці (як зі спеціальною освітою, так і ті, хто набував філологічних знань з практичної роботи над різноманітними, особливо термінологічними словниками різних галузей знань), педагоги, які стали авторами багатьох граматик і посібників з української мови. Це були праці різного призначення й неоднакового теоретичного рівня; їх об'єднувало спільне прагнення авторів забезпечити утвердження української мови, що нерідко поєднувалося з практичною діяльністю – поширенням знань української мови в школах і на спеціальних курсах (останнє допомагало виявити ті мовні риси, які згодом потрапляли до словників і різноманітних poradників). Лінгвальні й соціокультурні перетворення в Україні в першій половині ХХ ст., що відомі як *українізація*, залишаються важливим об'єктом вивчення форм і етапів змін мовного коду держави.

Ідеологема утвердження української мови живила тривалу й наполегливу боротьбу науковців і діячів культури проти офіційних заборон і обмежень використання української мови в Російській імперії в різних сферах комунікації, скеровувала творчу енергію багатьох відданих цій ідеї в річиче практичної діяльності задля формування передумов повернення української мови в щоденне життя різних верств населення, створення широкого простору природного й безперешкодного її функціонування. Для цього необхідно було забезпечити доступними джерелами інформації – словниками, підручниками, практичними посібниками з української мови, які уможливили б перехід від російської мови спілкування до української. Реалізація цих завдань потребувала значних творчих зусиль широкого кола дослідників, розв'язання багатьох теоретичних і нагальних практичних питань мовознавства і мовобудівництва. Особливо популярними були словники, граматики, poradники з мовокоористування; нерідко лексикони поєднували функції власне словника з граматичним довідником, що було зумовлене тогочасними специфічними запитам на мовознавчу інформацію. Серед праць, які сприяли оволодінню українською мовою, розширенню поля її практичного використання, були й численні словники В. Дубровського: «Українсько-російський словник» (1909, 1914, 1917, 1918), «Словник

² Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXXIII. Праці історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Париж – Чикаго, 1962. – С. 309–310.

московсько-український» (К., 1911, 1917, 1918; перевидання – К., 2013), «Московсько-українська фразеологія» (К., 1917), «Російсько-український технічний словник» (1925, 1926) тощо.

«Московсько-українська фразеологія» В. Дубровського – праця порівняно невеликого обсягу, яка, проте, заслуговує на особливу увагу. У ній виразно проступає орієнтація не практичне мовлення, а не на узагальнену модель словникового складу мови визначеного часового проміжку; звідси – залучення до перекладу з російської мови як окремих слів, так і словосполук різного типу – вільних і усталених, ідіоматизованих (саме за останніми згодом закріпився термін *фразеологізм*), пор.:

рос. бесѣдовать – укр. на мові *бути* (з *ким*), *балакати*, *розмовляти*,
вдоволь – у смак, до-схочу́, *вдѣстач*, *доволі*, *чимало*,
вмѣстѣ – *докупи*, *докупки*, *докупоньки*, *докупочки*, *до-гурту*, *в-гурт*, *за-гурт*,
укупу, *укупі*,
врать – *везті москаля*, *кулі лляти*, *брехати*, *розпустити губи*, *гусей підпускати*,
туманá пѣрти, *з губи халяву робити*,
во время (чего) – під час (чого),
водитъ за носъ – дуріти,
впасти в ребячество – здитинити,
вотъ удивительно – отó дивно,
верти языкомъ, что корова хвостомъ – язък в роті – мелі, що хоті.

Зорієнтованість В. Дубровського на живу комунікацію зраджують численні випадки обрання за об'єкт перекладу не вихідної форми слова, як зазвичай спостерігаємо в лексикографічній практиці, а інших, ситуативних, часто використовуваних слівформ (напр., замість інфінітиву вжито форму наказового способу: *говорите толком – кажіть ладом; будеш помнить! – знáтимеш лопаткі в горбі; тямтимеш до новіх віників*), поширених словосполук, які відтворюють діалогічність спілкування (*а ну ко! – ось-ну!*; *а почему же?* – *чому ні? чом же?*; *а именно?* – *як саме? а саме?*), використання словесних кліше, «канцелярських штампів» (*надо полагать, что... – треба гадати, що...*; *треба припускати, що...*; *слѣдствие произвести – слідство учинити; поставлю долгомъ, за счастье – вважajú за обов'язок, за щáстя*).

У словнику зафіксовано випадки, коли замість російського слова, виразу подано опис ситуації спілкування чи окремого явища, для яких наведено українськомовні позначення, напр.:

выйти замужъ раньше старшей сестры – під корито підвернути старшу,
говорится о спесивомъ человѣкѣ – индік кишкáти,
говорится о шуме зрѣлого хлѣба – заспівáло поле,
говорить объ одномъ, а намекают на другое – на догáд буряків, щоб дали капúсти.

Важливою проблемою в опануванні українською мовою було засвоєння граматики, зокрема за умов впливу мовленнєвої практики російської мови. Наявність спільних типів синтаксичних зв'язків, зокрема щодо керування залежним словом у словосполученні, ускладнювало засвоєння норм літературної мови. Адже спільні моделі можуть бути однаково реалізовані в українській і російській мовах, хоча часто моделі керування не збігаються. Саме випадки незбіжності синтаксичних зв'язків у вербальних конструкціях, які описують семантично тотожні ситуації в обох мовах, становлять складність у переході з однієї мови на іншу. Цю проблему В. Дубровський усвідомлював, звертаючи увагу на типи синтаксичних зв'язків. У багатьох словникових статтях зазначено моделі синтаксичного зв'язку – як за їх тотожності в обох мовах, так і за наявності відмінностей у зв'язках компонентів висловлювань, які автор навів як російсько-українські (загальнономовні чи ситуативні) еквіваленти, пор.:

поссориться (с кемъ) – глек побити (з ким),
пригласить, нанять (кого) – згóдити (кого),
бываютъ часто (у кого) – учащáти (до кого),

бросить (*кого*) вь холодъ – морóз підé (*по кому*),
враздovať (*с кемъ*) – зázлístь (*на кого*) мати,
приданое давать (*кому*) – винувати (*кого*),
грустить (*по комъ*) – журитися (*за ким*),
поработать (*над чьмъ*) – рук доложити (*до чого*),
случилось несчастье (*с кемъ*) – ли́хо спітkáло (*кого*),
послѣдовать (*чьему*) совѣту – піти (*за чьєю*) радою.

Важливо, що для слів, виразів, усталених словосполук російської мови автор нерідко наводить кілька українських відповідників із різним ступенем семантичної тотожності та різними типами синтаксичних зв'язків, що уможлиблює ситуативний точний добір еквівалента, пор.:

поставить в известность (*кого*) – освідомити (*кого*); да́ти до відома (*кому*),
походить (*на кого*) – скида́тися (*на кого*), вдава́тися (*в кого*).

Чимало граматичних ремарок відтворюють такі типи синтаксичних зв'язків у тогочасній українській мові, які відрізняються від сучасних нормативних, пор.: довѣрять (*кому*) – упевні́тися (*на кого*), сповіра́ти (*на кого*), вірити (*на кого*) при нормативному в сучасній літературній мові – вірити (*кому*); славитися (*чьмъ*) – бу́ти сла́вним (*з чого*).

Орієнтація автора передусім на усне мовлення з його особливими міжслівними зв'язками забезпечила відтворення й збереження численних слів і граматичних форм, які сьогодні зовсім не відомі чи їх використання відчутно звузилося, напр., лексема *горливо* (приложить руку – пильно, *горливо* взятися за роботу) на поч. ХХ ст. була звичною, поширеною, входила до дериваційного гнізда (Д. Яворницький у «Словнику української мови» 1920 року наводить *горливо* ‘усердно, внимательно’, а А. Ніковський у «Словнику українсько-російському» 1926 року – *горливий* ‘усердный, заботливый’), проте пізніші словники (зокрема «Словник української мови» в 11 т., 1970–1980) цієї лексеми не подають; так само поза сучасними лексиконами виявилася і слово *саксаган*, що зафіксоване у складі фразеологізму (тутъ тобѣ и конецъ – тут тобі й *саксаган*); як елемент обмеженого вживання кваліфіковано сучасними лексикографами давніше широко використовувані лексеми *руч* (під гарячу *руч*), *лягови*, *обляги* ‘час сну’, *черінем* ‘разом, гуртом’ (вь кружокъ сѣли – *черінем* сіли) та багато інших слів і значень. Такі численні мовні елементи, які опинилися поза сучасними словниками й поза увагою мовців і мовознавців, потребують докладної уваги, аналізу й понового уведення в інформаційний простір сучасної лінгвістики.

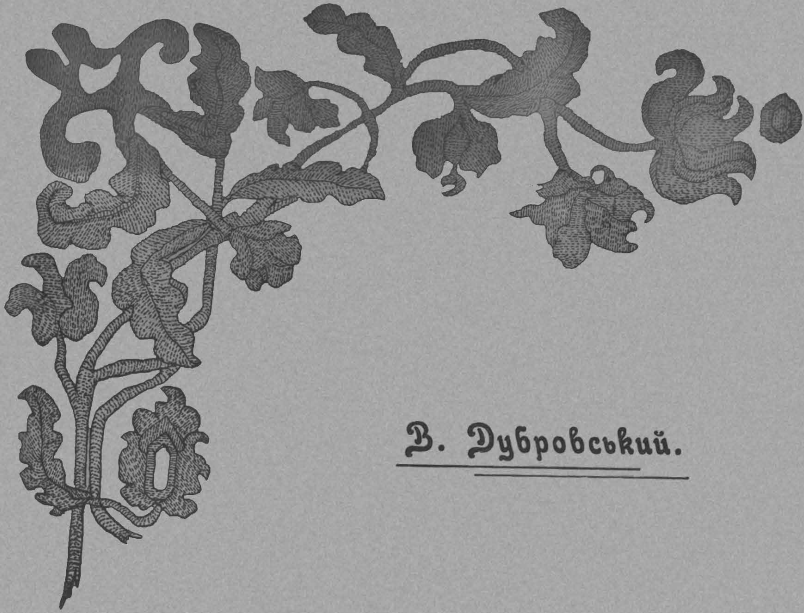
В. Дубровський підпорядкував словник формуванню норм української літературної мови, тому фіксував (майже послідовно) наголошування словоформ з двома і більше складами, відтворював зміни наголосу слів у складі сталих словосполук.

У пропонованому виданні збережено особливості правопису, що засвідчує варіанти відтворення на письмі однакових мовних елементів. Редакторські зміни вихідного тексту словника В. Дубровського обмежено застосуванням дужок () для відокремлення граматичних коментарів автора від лексикографічно опрацьованих слів і словосполук, а також усунуто деякі порушення алфавітного розташування словникових статей.

Працівники Інституту української мови НАН України – Г. С. Кобири́нка, Л. Я. Колесні́к, М. В. Поісто́гова, І. В. Пустові́т, Л. В. Рябець, І. В. Шимоненко, Г. В. Сі́кора, М. М. Ткачук, О. М. Холодьо́н, О. В. Юсі́кова, а також С. В. Цушко – долучилися до підготовки словника до друку, за що складаємо щиро подяку.

Павло Гриценко

В. Дубровський.

Московсько-
Українська
срразеольогія.

Титульна сторінка першого видання словника.

АБЕТКА.

А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З, И,
І, Ї, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т,
У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ю, Я.

УВАГА : а) Літера Е вимовляється, як московське Э;
а літера Є, як московське Е, або Ё.

б) Літера И вимовляється середнє між Ы та И
московськими; а літера і вимовляється, як И московське.

в) Літера Ї вимовляється, як Йі.

г) Літери ЙО та БО вимовляються, як Ё.

д) Літера Ґ вимовляється, як латинське G; а літера Г,
як латинське G.

ОД УПОРЯДЧИКА

Україна певною ходою простує до власного державного життя.

Націоналізація цього життя стоїть на черзі дня.

Відсутність інтелігенції української культури почасти перешкоджає цій справі.

Що-ж до тих інтелігентних сил, що в чисельній масі працюють на пожиток українського народу, то вони, на жаль, не мавши українського виховання, не вчившись по українських школах, не знають рідної мови, не відчують духу її, а мова — це-ж підвалина нашого життя.

Через те коли інтелігенти українські пробують писати українською мовою, то їм, що думають по московському, доводиться московські фрази перекладати українськими словами і виходить мова не українська, а московська.

Тому часто трапляються навіть в українській художній літературі такі вирази, як «кидається в вічі = бросается вѣ глаза» замість «впадає на очі»; «сміється над ким = смѣется надъ кѣмъ» замість «сміється з кого»; «в хвилиню гніву = в минуту гнѣва» замість «під гарячу руч»; «говорити, писати на українській мові або в українській мові = говорить, писать на укр. языкѣ» замість «говорити, писати українською мовою».

Щоб стати в помочі всім хто охочий пильнувати чистоти нашої мови, котра може засмітитися силою силенною усяких москалізмів та полонізмів, я поклав зібрати — скільки було змоги за короткий час, — хоч деякі русізми, і подати до них українські синонімічні речення.

Але-ж з огляду на те, що при укладанні цієї книги я перебував в такому місті, де не було ніяких літературних та етнографічних матеріалів, — книга ця, на превеликий жаль, не вичерпує і сотої частини того багатства, що ховає в собі українська мова.

Ось чому в ній багатьох дуже потрібних московських зворотів зовсім нема, а багато з них мають в українській паралелі або мало українських синонімів, або подано їх зовсім нетиповими виразами.

Одно слово, я пропоную до уваги читача ту сировину, котру було сила і змога зібрати до купи без всяких претензій на науковість.

II

Звичайно, що це видання має багато хиб і помилок.

Сподіваюся, прийнявши до уваги всі вказівки наукової критики, дальніше видання значно поліпшити.

При цьому вважаю за приємний обов'язок висловити свою щире подяку високоповажаному професорові Є. Тимченкові за цінні поради і вказівки, що було дано під час друкування книги.

Зміст

Словник Віктора Дубровського на тлі змін мовного коду. <i>Павло Гриценко</i>	3
Од упорядчика	9
Словник	11

Національна академія наук України
Інститут української мови

В. Дубровський
МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ
СЛОВНИК СТІЙКИХ СПОЛУК

Серія
“Лексикографічна спадщина України”

Відповідальний редактор: П. Ю. Гриценко

Художній редактор: Л. М. Чуприна
Технічний редактор: І. П. Тарасов
Комп’ютерна верстка: І. І. Тарасов

Підписано до друку 19.12.2017. Формат 60х90/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 8.
Обл.-вид. арк. 8. Шрифт Times. Наклад 1000 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373